

UNIVERSITATEA NAȚIONALĂ DE ARTE BUCUREȘTI
DOMENIUL: ARTE PLASTICE ȘI DECORATIVE
DOCTORAT PROFESIONAL

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Postmemoria și problema reprezentării Holocaustului
în România

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Ruxandra Demetrescu

Doctorand:

Ștefan-Constantin Sava

2017

Tema care face obiectul acestui proiect de cercetare este cea a Holocaustului și constă într-o aprofundare teoretică, însoțită de o abordare practică, artistică a traumei istorice reprezentate de Holocaust. Miza esențială a proiectului de cercetare este de a aduce în spațiul local reflecțiile asociate Holocaustului, în contextul în care asumarea propriului trecut recent este marcată de absența consensului istoric și a unei interpretări complexe a subiectului, pe fondul unei conștiințe istorice colective marcate de amnezii sau de diferite stereotipuri cultivate în timp și regăsibile în prezent.

Relevanța acestui subiect este dată de mai multe considerente, în egală măsură valabile. În primul rând, subiectul este unul extrem de problematic, având în vedere numeroasele probleme de asumare a trecutului recent care pot fi sesizate în contextul local, cu privire la responsabilitatea României în săvârșirea Holocaustului, precum și formele variate de negaționism care încă persistă în spațiul public românesc. El devine cu atât mai relevant cu cât asistăm la reactivarea unor mituri și prejudecăți, în spațiul public local, specifice mai degrabă dezbaterilor din anii '30, însă purtând amprenta puternică pe care perioada comunistă a lăsat-o asupra mentalului colectiv. În paralel, discursul naționalist este de asemenea extrem de prezent în momentul de față în societatea românească, iar tendințele discriminatorii sau xenofobe se înscriu în contextul îngrijorător, european și nu numai, al revigorării unor mișcări extremiste de dreapta. Relevanța cercetării de față este oferită și de aplicarea unor concepte definitorii în ceea ce privește interpretarea evenimentului istoric al Holocaustului: traumă istorică, postmemorie, amnezie, limitele reprezentării Holocaustului, dimensiunea etică a percepției, narațiune istorică. Există o vastă literatură internațională de specialitate atât cu privire la trauma individuală sau colectivă (de natură istorico-filosofică, sociologică sau psihanalitică), cât și la problematica Holocaustului ca eveniment istoric major al istoriei recente, sau la provocările reprezentării traumei istorice (de la narațiune istorică, până la reprezentări artistice în arta contemporană). În acest context sensibil, socio-politic și cultural, nu există suficiente cercetări care să aducă împreună numeroasele perspective asupra subiectului Holocaustului în România, plecând de la studiile de istoriografie și până la cele din psihanaliză sau sociologie, pentru a ajunge astfel la o abordare cât mai diversificată și nuanțată a acestui moment istoric. Cercetarea bazată pe *interdisciplinaritate* nu este doar utilă, ci chiar indispensabilă atât în ceea ce privește cunoașterea istorică cât și modul în care sunt formulate întrebări legate de reprezentarea istoriei, de dinamica memoriei colective sau a conștiinței istorice. Asimilarea complexității subiectului la nivelul conștiinței colective este o prioritate, cu atât mai mult cu cât trebuie descurajate formele de amnezie sau de distorsionare a trecutului, care își găsesc în momentul de față un

teren fertil pentru a crește ca ampolare. În general, perspectivele asupra Holocaustului din spațiul local sunt fie istorice, fie sociologice, căzând din păcate de multe ori victime tentațiilor de politizare a subiectului, însă consecințele unei astfel de traume privesc toate domeniile de cercetare, iar o interpretare a acesteia pe mai multe direcții de reflecție devine o necesitate din ce în ce mai presantă. Este de menționat aici efortul constant pe care îl depune în contextul local cercetătorul Adrian Cioflâncă, relevant atât pentru a păstra vie memoria Holocaustului din România, cât mai ales pentru lărgirea bazinului de cercetare și cunoaștere a acestui eveniment, prin actualizarea constantă a informațiilor istorice și prin multiplicarea perspectivelor de interpretare (una dintre ele constând în interpretarea documentelor fotografice ale Holocaustului din România).

În același timp, subiectul este relevant prin natura însăși a evenimentului istoric: un eveniment traumatic, care nu-și găsește „rezolvare” sau înțelegere și care obligă la o continuă diversificare a metodelor de interpretare. Astfel, relevanța lui se situează în acord cu noua percepție teoretică asupra istoriei, potrivit căreia trecutul trebuie mereu reinterpretat din perspectiva prezentului, nu în sensul impunerii unei hegemonii necritice a prezentului asupra a tot ceea ce s-a întâmplat în trecut, ci mai degrabă recunoscând natura fundamental dialectică prin care istoria poate fi interpretată. Astfel, orice cercetare a unui eveniment traumatic trebuie să plece de la prezumția relativizării conceptului de adevăr istoric și de la necesitatea, procesuală, a lucrului constant cu istoria, de pe poziții mereu critice.

Relevanța acestei cercetări se situează în egală măsură în contextul dezbaterilor cu privire la identificarea unei forme adecvate de reprezentare a Holocaustului, aspect care privește atât practicile comemorative sau formele de păstrare a memoriei Holocaustului, cât și practicile artistice, în sensul larg, capabile să ofere o reprezentare a acestui eveniment traumatic. Din punct de vedere personal, intenția a fost de adaptare a unor concepte specifice subiectului în contextul local a ceea ce s-a întâmplat în România, pentru ca în practicile artistice pe care le-am dezvoltat subiectul să fie abordat ținând cont de numeroasele limite conceptuale care se impun. Fără conștientizarea acestora consider că subiectul este abordat în mod eronat, nu în raport cu un pretins adevăr al acestuia, ci mai degrabă în raport cu specificul său. Tipul de eveniment traumatic precum Holocaustul impune, de la bun început, o încercare de adecvare a manierei în care este tratat subiectul, iar acest lucru nu poate fi realizat prin ignorarea limitelor reprezentării acestuia, dezbătute intens în teorie. Prin urmare, devin relevante analizele cu privire la reprezentările Holocaustului, de la formele pur istorice, până la cele de natură artistică. În ceea ce privește contextul local, relevanța acestei cercetări este subliniată de absența, în mare

parte, a unor lucrări, teoretice sau practice, care să fie în acord cu aceste limite ale reprezentării problematizate prin conceptul de *imagine a trecutului*, în acest caz traumatic. Formele locale de reprezentare a Holocaustului sunt mai degrabă tributare unei abordări comemorative, descriptivo-istorice, sau destinate actului pur memorialistic, și nu încorporează în propria structură o critică auto-asumată a însăși formei de reprezentare. Lipsesc reprezentările care să invoce sensul, în continuare deschis, al subiectului și implicările acestuia atât la nivel individual, cât și colectiv, inclusiv în prezent. În plus, problematizarea conceptului însuși de *imagine a trecutului* impune o conștientizare a rolului capital pe care *imaginea*, în sensul de fotografie sau imagine în mișcare, l-a avut și încă trebuie să-l aibă în acest efort de reprezentare a subiectului. Legătura conceptuală dintre imagine, trecut, memorie și traumă este instaurată la un nivel aproape organic și nu (mai) poate fi ignorată.

Modul în care s-a conturat această cercetare oferă o perspectivă diferită și în esență dialectică, în contextul formelor de reprezentare a Holocaustului în România. Limitele acestora din urmă nu sunt străine de unele dificultăți regăsite și în alte contexte culturale, în tentativa de reprezentare a trecutului traumatic, însă dacă în alte medii se poate discuta chiar despre forme de abuz al memoriei cu privire la memoria Holocaustului, ele beneficiază totuși de o îndelungată și variată tradiție a actului memoriei, în contrast cu formele mai degrabă convenționale și insuficiente existente în contextul local. Această discuție devine cu atât mai relevantă cu cât persistă numeroase forme distorsionante sau neadecvate de reprezentare a Holocaustului, în special în raport cu ceea ce se întâmplă într-un context mai larg: reprezentare prin hiper-estetizare (când formalismul unei reprezentări este considerat mult mai relevant decât abordarea critică a subiectului), prin realismul exacerb și kitsch (de la mega-producțiile cinematografice până la refacerea lagărelor de exterminare, ca metodă de instituționalizare a actului memoriei) sau prin fetișizarea ororii.

Pornind de la aceste considerente, cercetarea de față se structurează în două părți, una teoretică și una practică, dar în niciun moment ele nu au fost separate. Atât impulsul de abordare a subiectului, prin imagine, cât și dorința de ancorare teoretică a efortului de a interioriza subiectul au fost în egală măsură relevante și au avut aceeași intensitate. Imaginea astfel rezultată (în sensul larg, înțelesă ca practică artistică), nu are o funcție ilustrativă în raport cu componenta teoretică a cercetării. Cele două dimensiuni sunt interdependente și se completează în mod constant, în aceeași măsură în care, în reprezentarea trecutului, imaginea nu poate fi disociată de cuvânt sau invers. Aceasta este și una din mizele fundamentale ale cercetării: păstrarea dialogului constant dintre imagine și cuvânt, în acord cu specificul subiectului ales.

Abordarea acestui subiect are o *miză etică*, regășibilă în fiecare din interpretările conținute în această teză, atât cu privire la modul în care subiectul Holocaustului în România este prezent la nivel de memorie colectivă, cât și cu privire la dimensiunea etică a percepției sau a interpretării oricărei forme de reprezentare a Holocaustului.

Structurarea tezei s-a construit într-o manieră organică, urmând pașii firești ai cercetării dezvoltate în jurul unor concepte cheie; chiar dacă reflecția a parcurs distanța aparentă dinspre domeniul general al conceptelor din istorie sau filozofie către cel al fenomenologiei imaginii, conceptele se intersectează adesea, iar fiecare capitol în parte le completează pe celelalte, în aceeași măsură în care partea dedicată proiectelor artistice devine la fel de relevantă precum cercetarea teoretică. Această constatare constituie de fapt și metodologia definitorie a tezei: conceptele migrează dintr-un domeniu în altul, completându-și sensurile și dialogând în permanență cu imaginea.

Primul capitol este dedicat modului în care studiile istoriei recente au schimbat perspectiva asupra evenimentului istoric și asupra cunoașterii istorice, precum și rolului major pe care psihanaliza și sociologia l-au avut în conturarea noțiunii de traumă și respectiv de memorie colectivă. Experiența modernă a șocului cultural și istoric, cauzat de conflictele militare și consecințele acestora sau de crizele economico-sociale, a determinat o reinterpretare a istoriei și o permanentă recontextualizare a evenimentelor sale, astfel încât, conform spuselor lui Walter Benjamin, punctul de dispariție al istoriei nu se mai plasează undeva în trecutul îndepărtat și abstract, ci în textura prezentului¹. Aportul pe care științele sociale l-au adus în câmpul istoriografic, precum și aportul memoriei ca sursă sau cadru al reconfigurării istoriei au impus reevaluări ale conceptului de istorie (începând cu sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial), perceput nu ca un domeniu fix – obiect al unei analize științifice în care cronologia evenimentelor istorice este cea care dictează tonul interpretării – ci necesitând permanente reinterpretări critice determinate de dinamica reutilizărilor trecutului în timp. Astfel, schimbarea paradigmei de interpretare a istoriei impune timpul viitor ca fiind cel în măsură să lumineze trecutul, și nu invers, într-un demers în care trecutul și prezentul se confundă în aceeași măsură în care diferențierea memoriei de istorie devine din ce în ce mai anevoioasă și pe alocuri inutilă. Această schimbare a perspectivei asupra istoriei, tributare unei logici ale interdisciplinarității, problematizează concepte precum realitate istorică, experiență istorică, eveniment istoric, narațiune istorică, timp istoric, iar trauma istorică se află în centrul acestor

¹ Walter Benjamin, „Despre conceptul de istorie”, în *Iluminări*, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2002, pp. 195-203.

reinterpretări ca fiind principala cauză a remodelărilor teoretice. Problema construcției memoriei Holocaustului, iar în sens larg al evenimentului istoric în istoria recentă, este strâns legată de conceptul de traumă, făcând referire la un eveniment neasimilat sau netrăit în totalitate la vremea producerii lui, ci doar mai târziu și în mod repetat, prin posedarea celui care îl trăiește. Trauma survine ca amprentă asupra psihicului uman a unei realități copleșitoare și se prezintă sub forma unor „experiențe parțial neasimilate sau ratate”². Procesele de identificare ce intervin în cazul martorilor sau al supraviețuitorilor ca urmare a traumei (psihanaliza invocă sentimentul de vină sau de jenă), formele de memorie afectate astfel, mărturia situată între ficțiune și adevăr istoric și legătura dintre limbajul mărturiei și identitate, imposibilitatea istoricizării traumei (ce se impune în caracterul ei absolut) devin direcții teoretice în egală măsură importante în cadrul acestui analize.

Al doilea capitol își propune o contextualizare necesară a Holocaustului din România, atât din perspectiva culturală și descriptivă a evenimentului istoric, cât și a evoluției memoriei acestuia în perioada comunistă și după revoluție. Memoria colectivă este marcată de forme profunde ale amneziei și de ocultări parțial explicabile prin istoria comunistă recentă. Din punct de vedere istoric, trauma Holocaustului în România trebuie înțeleasă prin modul său specific de manifestare, programul de deportări și masacre pus în practică de către autoritățile române de atunci fiind neegalat, din punctul de vedere al ororilor comise, în ansamblul atrocităților de acest fel³. De asemenea, analiza evenimentelor traumatizante presupune și o abordare a contextului acestor momente de cezură istorică: există un *înainte* și un *după* al evenimentelor, iar în acest sens cercetarea împrumută tehnici de interpretare din sociologie sau științe politice, în special cu referire la curentul naționalist și antisemit din perioada premergătoare celui de-Al Doilea Război Mondial. Devine totodată relevant și modul în care perioada comunistă a impus numeroase falsificări ale subiectului Holocaustului în România, având la bază motive care țin de ideologia naționalist-comunistă și generând lipsa unui consens istoric asupra evenimentelor în perioada post-decembristă. Obiectul acestei cercetări devine actul memoriei, îndreptat asupra unui trecut refutat, uitat sau insuficient comemorat și care iese din textura prezentului istoricizat sub forma traumei neasumate.

² Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1996, p. 124.

³ „Nicio țară, cu excepția Germaniei, nu a operat atât de masiv masacrarea evreilor. [...] Martorii și supraviețuitorii, care au relatat maniera în care românii își desfășurau operațiunile, evocă scene cărora nu li se găsește niciun echivalent în Europa. Chiar rapoartele germane au blamat aceste operațiuni, și în unele cazuri au intervenit pentru a pune capăt masacrelor care păreau inadmisibile și unei instituții atât de lipsite de milă, cum era armata germană.” Raul Hilberg, *Exterminarea evreilor în Europa*, vol. I, Editura Hasefer, București, 1997, pp. 668-669.

Al treilea capitol abordează problema majoră a reprezentării traumei istorice și a limitelor ei, atât în plan filozofico-conceptual, cât și în planul concret al unor exemple invocate în acest sens, cu o atenție sporită dedicată montajului istoric ca tehnică adecvată a reprezentării istoriei. Interpelat cu asiduitate actul rememorării stă sub semnul unui eșec asumat *ab initio* deoarece evenimentele traumatice din timpul Holocaustului, reconstruite fragmentar prin intermediul documentelor și al mărturiilor, sunt imposibil de înțeles sau de recreat. Plecând de la această premisă a imposibilității în fapt de a recrea evenimentul, în istoriografie a devenit din ce în ce mai importantă un alt tip de istorie – alternativă –, cea construită pe baza mărturiilor supraviețuitorilor. Istoria unui eveniment este istoria reprezentărilor acelui eveniment, fie prin intermediul cuvântului, fie prin intermediul imaginii sau al documentului. Puterea acestor surse de a modela felul în care istoria este reconstruită/reprezentată a devenit cu atât mai relevantă cu cât s-a vehiculat ideea *inimaginabilului* acestui eveniment istoric caracterizat printr-o formă extremă a violenței umane. Acest capitol își propune să insiste asupra provocărilor pe care orice tentativă de a reprezenta Holocaustul le poate ridica, într-o formă vizuală sau în limbaj, pornind de la lecturile lui Giorgio Agamben și Georges Didi-Huberman. Privirea îndreptată spre istoria modernă și contemporană a subliniat, prin elementul de noutate considerabilă reprezentat de traumele survenite în câmpul percepției individului sau în dinamica comunităților sociale, necesitatea identificării unor abordări adecvate pentru a înțelege prezentul, dar și caracterul fragmentar și încărcat de omisiuni al experienței timpului istoric. Practic, tipul de existență modernă, aflată sub semnele subiectivității și ale traumei, a impus o reconsiderare completă a modului în care ea însăși este înțeleasă într-un context istoric. Unul din mecanismele considerate adecvate pentru a răspunde provocărilor contemporaneității a fost cel al montajului (mecanism al dialecticii), singurul capabil să pună în lumină, într-o manieră nuanțată și dinamică, singularitățile evenimentului istoric și relațiile, deplasările sau intervalele dintre aceste singularități. Montajul îi înlesnește criticului posibilitatea de reconstrucție a evenimentului istoric prin faptul că suspendă iluzia realității prezente în orice decupaj al timpului, prin distanțarea față de cronologia naturală și stabilirea unei distanțe critice indispensabile încercării de a surprinde polifonia evenimentului.

A doua parte a cercetării include proiectele și lucrările artistice pe care le-am realizat, de-a lungul anilor, pornind de la reflecțiile cu privire la Holocaustul din România. Imaginea astfel rezultată (în sensul larg, înțeleasă ca practică artistică), nu are o funcție ilustrativă în raport cu componenta teoretică a cercetării. Cele două dimensiuni sunt interdependente și se completează în mod constant, în aceeași măsură în care, în reprezentarea trecutului, imaginea

nu poate fi disociată de cuvânt sau invers. Aceasta este și una din mizele fundamentale ale cercetării: păstrarea dialogului constant dintre imagine și cuvânt, în acord cu specificul subiectului ales. În planul abordării artistice a subiectului, practica a evoluat în mod natural, de la o tendință mai degrabă documentaristă de reprezentare a Holocaustului către cea teoretică și conceptuală, oferită de aprofundarea conceptelor de eveniment istoric (din perspectiva decisivă a istoriei recente), traumă și imagine a trecutului, recurgând în mod constant la reprezentarea vizuală a trecutului într-o formă sau alta, atât ca subiect al analizei teoretice, cât și ca obiect integrat în abordarea artistică. Caracterul în mod esențial fragmentar al istoriei și dialectica privirii întoarse către trecut (asimilate în special prin aprofundarea studiilor lui Walter Benjamin, Georges Didi-Huberman, Giorgio Agamben și Hayden White) au devenit constante conceptuale ale celor două planuri de cercetare.

În momentul începerii acestei cercetări, nu existau forme de reprezentare a Holocaustului în România în arta contemporană, de o manieră care să reflecte complexitatea inerentă subiectului. De asemenea, subiectul era aproape absent din dezbateră publică, în ciuda asumării oficiale a responsabilității autorităților române cu privire la Holocaustul din România, iar formele de reprezentare a evenimentului se manifestau la un nivel relativ închis, determinat de contextul practicilor comemorative ale comunității evreiești. În tot acest timp, formele de reprezentare ale Holocaustului în România au fost mai diverse și mai numeroase, fără să aibă însă vreun impact vizibil asupra memoriei colective, marcată în mod profund de forme ale amneziei sau de indiferența față de subiect. Aceste forme au rămas însă fidele unor abordări fie comemorative, fie de consemnare a unor istorii orale, fie de natură pur narativă și mai puțin încorporând problematica limitelor de reprezentare a trecutului traumatic. Cu toate că importanța acestora este indiscutabilă în construcția memoriei Holocaustului, consider că aceste abordări sunt insuficiente.

Mai trebuie punctat, în acest sens, că practica mea artistică din ultimii ani, concomitenți cu această cercetare, a fost coagulată sub forma unei cărți de autor (ale cărei extrase se regăsesc în anexa acestei cercetări). Cartea și, implicit, proiectele artistice incluse în ea reprezintă indiscutabil un rezultat al cercetării întreprinse cu prilejul acestui doctorat și fac parte integrantă din aceasta.

Cuprins

Introducere

Partea I. Considerații teoretice

Capitolul 1. Istoria recentă

- 1.1. Evenimentul istoric în istoria recentă: faptele istorice și reprezentarea lor
- 1.2.. Traumă/ identitate/ memoria

Capitolul 2. Problematika Holocaustului în România

- 2.1. Contextul istorico-cultural al Holocaustului în România. „Trecutul activ”
- 2.2. Construcția memoriei Holocaustului în România

Capitolul 3. Aspecte ale preprezentării și păstrării memoriei Holocaustului

- 3.1. Limitele reprezentării Holocaustului
- 3.2. Tehnica montajului și istoria

Partea a II-a. Practica artistică personală cu privire la Holocaustul

1. Exemple de locuri ale memoriei

2. „Atoms and Void”

- 2.1. *Pașcani*, fotografii
- 2.2. *Pașcani*, video
- 2.3. *Târgu-Frumos*, video
- 2.4. *Iași*, video
- 2.5. *Iași*, fotografii
- 2.6. *Extras din „Cartea Abatorului București”*
- 2.7. *Abatorul București*, video
- 2.8. *The Wooden Box*, obiect
- 2.9. *The Wooden Box*, video
- 2.10. *Atoms and Void*, video
- 2.11. *Săbăoani*, fotografie

3. 8 variațiuni în cerc, fotografii

4. *Își spusese că...*, instalație foto

5. *Fără titlu*, arhivă foto

6. *Can You Interpret this Picture?*, arhivă foto

7. *The Falling of the Arches*, video

Bibliografie generală

Bibliografie - Holocaustul din România

Cuvinte și concepte cheie: Holocaust, Shoah, traumă, memorie, postmemorie, eveniment istoric, narațiune istorică, dialectica imaginii, locuri ale memoriei, imagini ale trecutului, trecutul recent, război, legionari, naționalism, ortodoxism, arhivă, montaj, conștiință istorică, ideologii, comunism, negaționism, genocid, adevăr istoric, comemorare, anti-monument, mărturie, martor, reprezentare, evrei.